

Кузьміна С. Л.

ПЕДАГОГІКА В СИСТЕМІ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ (СТОРІНКАМИ «ФІЛОСОФСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ» С. С. ГОГОЦЬКОГО)

У статті здійснено спробу проаналізувати «Філософський лексикон» С. С. Гогоцького як явище вітчизняної філософсько-педагогічної культури XIX ст.

Сьогодні виникає багато нових, так званих синтетичних, наук не лише в природознавчій, а й у гуманітарній сфері. Зокрема активно інституалізуються в самостійні дисципліни філософія освіти та філософія виховання. Щоправда, цей процес у нашій науці відбувається дещо повільніше, ніж на Заході. Тому, ймовірно, у нас мають велику популярність іноземні філософсько-педагогічні ідеї, що активно впроваджуються в освітню практику. Втім варто замислитись, наскільки вони органічні нашій культурі й чи не призведуть вони до загострення її хронічних хвороб, серед яких відсутність чіткого усвідомлення власної ідентичності посідає ледь не перше місце. Відомо, що захистом від цього «захворювання» є знання власної історії. Історії не лише «подієвої», а й «ідейної». Адже саме остання дозволяє вплину часу відкрити своєрідність певної культури, яку, наприклад, за В. Дільтеєм можна зрозуміти через однакові «цільові тягlosti» або «системи культури», що у різних історичних модифікаціях відображають її зв'язок через загальнозначущі поняття із світовою та життєвою таємницею [1]. Отже, коли постає питання про ідейні особливості культури, великої значущості набуває дослідження не лише окремих теоретичних феноменів, а всього її світоглядного змісту. З огляду на це завдання неможливо переоцінити вагомість таких історичних джерел, як філософські словники й енциклопедії, що концентрують у собі часові виміри й сутнісні смисли мови, цього «дому буття». Дійсно, словник являє собою і своєрідний підсумок минулого, і смисловий зріз нагального, і джерело подальшого розвитку культури. Саме тому є підстави сподіватися простежити в ньому «цільову тягlostь» кількох поколінь, що складають єдину культурну спільноту, й виокремити з цієї «тягlosti» за-

гальне розуміння конкретних проблем, серед яких нас особливо цікавлять філософсько-педагогічні.

Спробуємо саме так подивитися на «Філософський лексикон» (1857-1879) С. С. Гогоцького,- перше фахове енциклопедичне видання в історії вітчизняної філософської думки. Його появу справді можна вважати значною подією, адже п'ять солідних фоліантів засвідчили існування російськомовної філософської лексики, що вже протягом десятиліть вироблялась і використовувалась у вищих освітніх закладах - духовних академіях і університетах. А звідси вона поширювалась і перетворювалась на «правило», на інструмент філософської творчості не лише вузького фахівця, а й будь-якої освіченої людини. Цілком природно, що «Філософський лексикон» має певні позитивні якості й певні недоліки, зумовлені, поряд з іншими факторами, й особистістю автора, специфікою його освіти та подіями біографії.

Сильвестр Сильвестрович Гогоцький народився 5 січня 1813 р. в родині священика, який був настоятелем Кам'янець-Подільського кафедрального собору. Губернське місто Кам'янець-Подільський мало духовне училище й духовну семінарію, де й навчався С. Гогоцький. Імовірно, це було щасливою обставиною для нього, адже давало можливість не розлучатися з сім'єю до двадцяти років. По закінченні духовної семінарії С. Гогоцький, як найкращий її випускник 1833 р., отримав рекомендації до Санкт-Петербурзької духовної академії, але, посилаючись на слабе здоров'я, «умолив» начальство направити його до Київської духовної академії, куди й вступив того ж року.

Студенти VIII курсу, на який було зараховано С. Гогоцького, навчалися в Академії за часів

ректорства архімандрита Інокентія (Борисова). Завдяки волі, енергії, філософській налаштованості цієї неординарної особистості в навчальному закладі, що він очолював, виникли сприятливі умови для реалізації перспективних для розвитку духовної культури орієнтирів і методологічних настанов, виголошених Статутом духовних академій зразка 1814 р. Серед них дослідники, які вивчали історію духовноакадемічної освіти, особливо відзначають рекомендовані професорам як базові у викладанні курсу філософії джерелознавчий підхід, компаративістську методику типологічного зіставлення філософських вчень і вивчення їх генетичного зв'язку, заохочення студентів до самостійних студій [2]¹. Ректор Інокентій відстояв необхідність дозволеного Комісією духовних училищ, але не здійсненого в Київській духовній академії викладання філософських дисциплін російською мовою, а не латиною, підтримав ідею відмовитися від застарілих вольфганських підручників, сприяв поповненню академічної бібліотеки новою філософською літературою та періодикою. Крім того, він залучив студентів до роботи з першоджерелами - перекладу філософських творів, під час якого вони мали можливість відчувати «справжню» філософію. Адже на лекціях академічного професора філософії Івана Скворцова слухачі спостерігали не живий процес філософування, а сухе формально-логічне зіставлення філософських формул і постулатів [3]. Втім І. Скворцову віддають належне як сумлінному педагогові, який попри все так само сприяв становленню філософської науки в Академії, привчаючи її вихованців до логічного й послідовного способу міркування, критичного мислення в процесі вивчення першоджерел [4]. З його класів вийшли молоді наставники С. Гогоцького з філософії - В. Карпов, О. Новицький, Й. Міхневич, які невдовзі уславили свою *alma mater* високопрофесійними філософськими працями.

Не дивно, що в атмосфері філософської творчості², яка виникла в Київській духовній академії під час ректорства Інокентія, С. Гогоцький зацікавився філософією, але примхи долі не завжди дозволяли йому цілком присвятитися цій науці. В 1837 р. С. Гогоцький завершив навчання в

Академії і як один із найуспішніших студентів був залишений викладачем. За існуючим порядком, він мав посісти вільну на той час кафедру польської мови. Наступного року С. Гогоцький захистив магістерську дисертацію «Критичний огляд вчення римської церкви про видиму главу церкви». В 1839-1841 рр. він викладав німецьку мову й лише з 1842 р. - філософію.

Але щось не задовольняє С. Гогоцького в Академії. Цілком можливо, що це була й невелика порівняно звикладацьким навантаженням платня, й надмірний контроль за лояльністю професорів. Очевидно, з цих причин С. Гогоцький у 1845 р. робить рішучий крок - подає заяву про своє бажання перейти з Київської духовної академії до Університету Св. Володимира. Академічне начальство не дуже заперечувало, а от Рада Університету поставила пошукачеві такі вимоги, які, з погляду сучасної людини, може виконати лише особа титанічної працездатності та енциклопедичних знань. Але С. Гогоцький погоджується на них і розпочинає марафон, що закінчився лише через п'ять років.

У 1845 р. С. Гогоцький склав іспити з політичної економії, статистики, слов'янських мов. У 1848 р. - з логіки, психології, гносеології, етики, філософії права, історії філософії. Крім того, у цьому ж році відбувся публічний захист його дисертації «Критичний погляд на філософію Канта». Торуючи шлях на університетську кафедру (як лектор нової філософії та етики), С. Гогоцький не залишав і викладання в Київській духовній академії [5]. Щоправда, як згадує тодішній студент КДА М. Флоринський, воно звелось до скорочених двадцятихвилинних лекцій, після яких професор швидко йшов із вибаченнями, посилаючись на необхідність працювати над докторською дисертацією [6]. У 1850 р. С. Гогоцький подолав останні рубежі - іспит з філософських наук і давньої класичної філології, який складав латиною, і прилюдний захист докторської дисертації «Діалектична система Гегеля, її позитивні якості й вади».

Нарешті він міг спочити на лаврах. Але, щойно С. Гогоцький зібрався зовсім перейти з Академії до Університету, як уряд скасував університетські кафедри філософії та звільнив їх профе-

¹ Водночас, прогресивність ректора Інокентія жодним чином не суперечила певним обмеженням, зафіксованим у Статуті щодо утвердження й поширення «здорової філософії», відповідала істинам православного віровчення.

² Це твердження не слід розуміти буквально, адже вільного філософського духу в православних духовних академіях, як закладах, що готували передусім душпастирів, не могло існувати в принципі. До філософії тут ставились як до допоміжної дисципліни, що давала засоби для подолання суперечностей між вірою та розумом і створення цілісного релігійного світогляду.

сорів. Для С. Гогоцького знайшли компромісний варіант, а саме: Рада Університету ввірила йому кафедру педагогіки. Відтоді діяльність С. Гогоцького майже все життя буде пов'язана з педагогікою. Крім університету, професор викладав її в жіночому училищі граф. Левашової, Київському інституті шляхетних дівчат, вихователям Київської військової гімназії, у Київській духовній семінарії, на Київських вищих жіночих курсах, де, до речі, два роки головував у педагогічній раді.

Паралельно з викладанням педагогіки, С. Гогоцький досліджував проблеми виховання та освіти. Його статті в другій половині 50-х років XIX ст. друкувалися в «Журналі министерства народного просвещения» - авторитетному науково-педагогічному виданні. Маємо також низку промов професора, виголошених на урочистостях в Університеті Св. Володимира, і публічних лекцій на історико-педагогічні теми.

У 1862 році С. Гогоцький отримав можливість підвищити свій фаховий рівень у закордонному стажуванні. Він слухав у Берліні лекції учня Гегеля професора К. Л. Міхелета, відомого своїми радикальними поглядами, спілкувався з Ф.-В.-А. Дістервегом, надзвичайно впливовим педагогом і політичним діячем, який ще за життя отримав почесне звання «учителя німецьких учителів», а ще вивчав організацію педагогічного процесу в гімназіях, училищах, пансіонах, учительських семінаріях Німеччини та Польщі [7].

Утім після того як було складено стільки іспитів, захищено дві дисертації з філософії, чи міг задовольнитися молодий (у 1851 р. йому виповнилося лише 38 років) і енергійний професор викладанням педагогіки, що тоді вважалася хоч і важливою, та все ж таки частиною філософії? Отож не дивно, що С. Гогоцький один береться за справу, яку зазвичай виконує цілий колектив фахівців - починає підготовку «Філософського лексикону».

У 1857р. виходить перший том, у 1861-1862 - другий, у 1866 - третій, а в 1872-1873 - четвертий у 2 частинах. Цілком природно, що поява вже першого тому «Філософського лексикону» викликала резонанс у пресі, адже це було перше російськомовне філософсько-енциклопедичне видання. Щоправда, більшість відгуків були індивідуальними, так би мовити «черговими», на кшталт надрукованого в «Литературной летописи»,

автор якого навіть уважно не переглянув перший і другий томи видання й відрецензував статті, яких зовсім там не було [8]. Втім надзвичайність події все ж таки було усвідомлено. Зокрема «передовим загоном» революційної демократії — співробітниками «Современника». Фахівець філософського відділу цього журналу М. Антонович написав рецензію під назвою «Сучасна філософія» [9]. Ця рецензія, як і всі інші в цьому журналі присвячені творам духовноакадемічних філософів, є радше не професійним аналізом, а злобним наклепом. Головне, що закидає М. Антонович авторіві «Філософського лексикону», — це упередженість, догматичне компліювання, підміну «справжньої» філософії релігійною схоластикою, яка, буцімто, через плутанину понять і категорій перетворює словник на суцільну маячню, в принципі незрозумілу людині зі здоровим глуздом.

Але М. Антонович мав певну особисту упередженість, яка заважала йому бути об'єктивним щодо духовноакадемічних мислителів. Як ніхто інший у журналі, він міг би фахово проаналізувати й оцінити «Філософський лексикон», адже мав відповідну освіту - у 1859 р. закінчив Санкт-Петербурзьку духовну академію. Водночас, мабуть, саме М. Антонович і був найменш здатний зробити щось подібне через свій психологічний стан, який він описує в «Двох типах сучасних філософів». У цій статті публіцист згадує, що пережив тяжку духовну кризу, в результаті якої відмовився від християнства та відчув величезне полегшення, усвідомивши власне призначення, силу та могутність своєї думки [10]. Важко не погодитись, що такий стан близький до ейфорії і хай як приємно було його відчувати, він не сприяв об'єктивності погляду та розуміння. Отже, беззастережно погодитися з оцінками «Філософського лексикону», що їх дав «Современник», ми не можемо. Разом із тим, вони цікаві як приклад спроби перервати «цільову тяглість» традиційних для вітчизняної культури смислів.

Водночас на адресу твору С. Гогоцького висловлювалася критика й з іншого боку. В 1861 р. в «Трудах Киевской духовной академии» вийшла велика за обсягом праця під назвою «З приводу статей богословського змісту, вміщених у "Філософському лексиконі"». Критико-філософські уривки [11]³. Це вже була репліка в діалозі людей, поєднаних спільними цінностями та вірою.

³ Слід зазначити, що її автор, П. Юрквич, колишній студент С. Гогоцького і професор Київської духовної академії, зробив повний критичний розгляд першого та другого тому нового філософського словника, але журнал, відповідно до його напрямку, надрукував аналіз лише трьох статей з релігійних питань — «Аскетизм», «Бог», «Віра».

У чому ж суть критики П. Юркевича? У своїй рецензії він має намір захистити філософію від дорікань у неясності, невизначеності й суперечливості її понять [12]. А подолати ці вади, пише П. Юркевич, можливо через розуміння специфіки філософського мислення, яка полягає в поєднанні суворого логічного аналізу «світу явищ» і безпосереднього сприйняття простим почуттям, простим усвідомленням цінності його естетичного та морального змісту для «цілей духу» [13]. Саме цього, на думку П. Юркевича, С. Гогоцькому в деяких статтях «Філософського лексикону» досягти не вдалося: в ньому бракує як логічного вивірення, так і душевної ширості, любові, що, разом із дисципліною розуму, є необхідною умовою отримання добрих результатів. На погляд П. Юркевича, «камінь спотикання» С. Гогоцького - невміння знаходити природні засоби філософського дослідження відповідно до його предмета та етапу. Тому він часом втрачає послідовність, плутає поняття, як, наприклад, у статтях про аскетизм і волю. Часом же, навпаки, надто покладається на логіку й прагне моральні очевидності (цінності або «добрі переконання» мовою П. Юркевича) будь-що довести на основі загальнотеоретичних, логічних засад, як це простежується в статтях про Бога та віру.

Ймовірно, таку «любов до доведення», до часто беззмістовного оперування формально-логічними категоріями С. Гогоцький успадкував від свого вчителя І. Скворцова. Взагалі ж такий спосіб філософування становив певну тенденцію в духовноакадемічному мисленні, яку П. Юркевич, а разом з ним, можливо, і редакція академічного часопису, вважали за необхідне подолати. Свої зауваження П. Юркевич висловлює досить жорстко й безапеляційно. Водночас його критика, на відміну від критики М. Антоновича, спрямована не на тотальне заперечення, а на встановлення істини за правилами спільноти, до якої належали і П. Юркевич, і С. Гогоцький.

Як відомо, крім світоглядних принципів, що спільноту об'єднувала ще професія: всі її члени заробляли на життя викладанням, належали до академічної гілки філософування, яке, на думку М. Ткачук, разом з інтегративно-комунікативною та методологічною, здійснює так звану людинотвірну функцію щодо культури [14]. Отже, цілком природно, що в їхньому середовищі існувало тяжіння до філософського осмислення педагогічних проблем. Не становив винятку й С. Гогоцький, до того ж професор педагогіки. Тому закономірною є поява в його «Філософ-

ському лексиконі» цілої низки статей із теорії та історії педагогіки. Спробуємо прослідкувати, як у цих статтях розкривається сенс ключових категорій науки про виховання, й порівняти філософсько-педагогічні погляди С. Гогоцького з точкою зору його колег.

Сутність *виховання* С. Гогоцький стисло визначає як допомогу дорослих («зрілих») людей дитині («незрілій») розвивати всі сторони своєї особистості й набувати певної зрілості розуму та волі, що потрібна як для самостійного вдосконалення, так і для виконання певних обов'язків у суспільстві [15]. Це поняття мислитель докладно аналізує за допомогою категорії необхідності й показує хибність думки, висловленої Ж.-Ж. Руссо, що дитину треба «віддати природі», тобто відмовитись від виховання в традиційному розумінні й лише створювати умови для природного розвитку сил дитини. З цього приводу С. Гогоцький пише, що прирікати маленьку людину лише на природне животіння, бути байдужим до вимог її духовної природи означає глумитися з неї [16]. Наступним є питання про зміст і мету процесу виховання, в якому він виокремлює два основних елементи — пасивний і самодіяльний. Під пасивним професор розуміє засвоєння необхідних форм життя у вигляді «гарних навичок» як володіння собою, так і вміння прилюдно виражати «істинне, добре, прекрасне» [17]. Активний елемент процесу виховання означає розвиток у вихованцеві «власної, внутрішньої прихильності до добра» [18].

У зв'язку з цим С. Гогоцький звертає увагу на важливу проблему співвідношення загального й особливого у вихованні. Особливості виховання, на його думку, зумовлені вимогами народного життя, заняттям, до якого готує себе людина, її індивідуальністю. До останньої, як вважає С. Гогоцький, треба ставитися критично, адже є нейтральні в моральному плані риси індивідуальної природи, а є негативні. Педагог мусить розрізняти їх, щоби не обтяжити зайвими обмеженнями й надмірним примусом свої вимоги до дитини. В цілому ж як принцип С. Гогоцький висуває не безумовне слідування особливостям індивідуальності, а пристосовування до них виховання з пріоритетною орієнтацією на загальні визначальні якості людини [19]. Цьому ж має сприяти «єдність начал і мети» інститутів виховання - сім'ї та суспільства [20].

Утім пріоритет всезагального в педагогічній діяльності зовсім не означає нівелювання особистості, адже в системі філософсько-педагогіч-

них поглядів С. Гогоцького категорія індивідуальності має двоїсте значення. В тому випадку, коли йдеться про природні якості дитини, а саме: її здоров'я, темперамент, швидкість нервових реакцій, особливі обдаровання — слово «індивідуальність» використовується мислителем як синонім особливого. Водночас С. Гогоцький отожднює індивідуальність і з одиничним, спираючись у цьому на вчення Гегеля, який сформулював «закон індивідуальності» в концепції поняття, що проходить три стадії - всезагального, особливого, одиничного. Індивідуальність у власному розумінні цього слова виникає на найвищому щаблі буття й виявлення поняття. Отже, вона є діалектичним внутрішнім поєднанням всезагального й особливого в одиничному. Найдосконаліша форма індивідуальності, за С. Гогоцьким, втілюється в людині як унікальній розумній істоті, «розумно-вільній особистості» [21]. Таким чином, індивідуальність для С. Гогоцького - не лише актуальний, наявний стан людини, а й її потенційний стан - можливість поєднання вроджених особливостей власного темпераменту й вимог загальнолюдського ідеалу, тобто виявлення справжньої людяності через моральну свободу. Імпульс цьому має дати виховання, головна мета якого - спрямувати дитину на «самобутнє розуміння» й творче здійснення морально-розумного життя [22]. Але для педагогічної свідомості цього постулату замало. Необхідно визначити принципи збереження свободи індивідуального розвитку в процесі виховної взаємодії. С. Гогоцький не помічає цієї необхідності, цілком поділяючи думку Гегеля, за якою причина або вузол індивідуальності полягає в устрої вищого творчого розуму, що безумовно діє зсередини на речовину і виступає внутрішнім стимулом її розвитку [23].

Здається, тут ми стикаємося з випадком зайвого раціоналізму, за який дорікав С. Гогоцькому П. Юркевич. А саме, зі спробою логічного доказу переконань, що, за словами П. Юркевича, «виправдовуються або фактично, у внутрішньому досвіді, або своїм моральним сенсом» [24]. Сам П. Юркевич окреслює структуру особистості й вектори її індивідуального розвитку на основі східнопатристичної і платонічної традиції, релігійно-естетичного споглядання людини. Внаслідок цього він розрізняє у вихованці не просто фізичну і моральну природу, як це робить С. Гогоцький, а «істоту», що стихійно складається з багатьох на-

вичок, схильностей, пристрастей, і «особу», яка всередині себе судить про цю «істоту», її позитивні й негативні якості [25]. Звертаючись до внутрішньої особи, педагог допомагає вихованцеві виробити «загальногідні переконання»⁴ й опанувати мистецтво винайдення найкращих методів життя й знання, чим перетворює виховання на самовиховання як чинник становлення унікальної особистості [26], що носить у собі нескінченно прекрасний образ Божий.

Утім попри всі методологічні розбіжності в головному погляді С. Гогоцького й П. Юркевича на сутність виховання збігаються. Зокрема обидва мислителі наполягають на необхідності «моральних елементів» у ньому, що надихають і підтримують зусилля саморозвитку й самообмеження, здійснення свободи волі.

Одним із таких моральних елементів виховання є дисципліна. С. Гогоцький, на жаль, дуже плутано визначає її як сукупність педагогічних засобів, що допомагають вихованцеві привчитися до правильної діяльності й через навичку перетворити «на свою другу природу ті самі правила життя, які закладені в ньому самому, але які він усвідомлює тільки поступово» [27]. Очевидно, це є поясненням думки Канта: «Дисципліна підкорює людину законам людяності» [28]. Але С. Гогоцький прагне виправдати дисципліну й показати, що вона лише виглядає примусом, а насправді відповідає запитам розвитку дитини, її розумного ества. Як і Кант, С. Гогоцький вміщує дисципліну посередині між доглядом і навчанням [29, 30], її призначення - обмежувати експансію стихійного чуттєвого начала дитини, упорядковувати устремління її сил, простір для яких створює догляд. Водночас дисципліна, що організовує життя за вимогами розуму, готує до навчання, в якому розкривається сенс справжньої людяності вимог, а під їх впливом дитина розвиває суто людські навички й спрямовується до свідомого розвитку в собі розумної природи [31].

Незважаючи на всю справедливність міркувань С. Гогоцького, треба зазначити, що його спроба довести необхідність правил дисципліни для виховання здатності здійснювати моральну свободу не виглядає переконливою. Причина цьому - абстрактний підхід, запозичений із лекцій з педагогіки Канта. П. Юркевич обирає інший шлях. Він аналізує різні форми педагогічного впливу (що здаються на перший погляд приму-

⁴ «Загальногідні переконання», за лексики П. Юркевича, можна ототожнити з такими поняттями, як загальнолюдські моральні цінності.

совими) крізь призму природододільності виховання, тобто відповідності особливостям вікового й індивідуального розвитку дитини. На думку П. Юркевича, якщо виконання вимог конкретного дорослого вмотивоване любов'ю й симпатією, є першою і найпростішою формою свободи волі, то дотримання дисципліни - наступною й більш складною формою, адже дисципліна є зводом абстрактних правил життя й діяльності, виразом «загальної волі» [32]. Для добровільного дотримання цих правил любові та симпатії недостатньо. Необхідна повага до розуму й авторитету, а передумовою цього є вміння робити умовиводи за аналогією, розуміти підстави дій і наказів. Отже, дисципліна, за П. Юркевичем, може бути дією лише у вихованні підлітків, а дотримання її є слідування доказам розуму, що звільняє вихованця від особистої влади педагога, а також від влади власних чуттєвих потягів і веде під владу вищих моральних ідей, зміст яких розкриває навчання, другий «моральний елемент» виховання [33].

Стаття «Дух навчання» з «Філософського лексикону» є продовженням попередньої тези. В ній С. Гогоцький обстоює думку, що мета навчання, сенс освіти - цілісне світоспоглядання, «правильне розуміння значення кожного предмета в загальній системі освіти і правильний настрій розуму, волі й серця» - уможливується завдяки духу навчання [34]. Автор визначає його у предметному й суб'єктивному, суто педагогічному смислі. Предметний сенс духу навчання означає розгляд навчального предмета в певному відношенні до ідеї життя взагалі згідно з прийнятою системою світоспоглядання [35]. Хоча й існують не пов'язані з духовно-моральними законами шкільні науки, зауважує С. Гогоцький, предметний дух навчання буде поєднувати їх з гуманітарними, мати життєву силу, якщо всі вони ґрунтуватимуться на повазі до істини, що відображає «світлу ідею цілісного світоспоглядання» [36]. Як впливає з тексту статті, суть цієї ідеї полягає у визнанні Бога вищою причиною - початком і метою цілого світу [37].

У суб'єктивному, суто педагогічному смислі духом навчання є дух особистості педагога, що виявляється в його стосунках з вихованцями [38]. Учителю, пише С. Гогоцький, повинен бачити в кожному учні майбутнього громадянина «царства розуму, царства духу» й своєю повагою до істини, правди, любов'ю викликати в ньому відповідні почуття товарищескості, людяності, єдності зі світом [39].

Проблему ідейного підґрунтя змістовного й комунікативного компонентів процесу навчання досліджував і П. Юркевич, але характеризував їх не абстрактно («дух навчання»), а стверджуючи «релігійність навчання» [40]. У лексиці мислителя воно означає зовсім не суцільну християнсько-православну катехізацію шкільного курсу, а зосередження на ідеальному боці життя, на самопізнанні, ставленні до прекрасного, істинного, доброго, як до священного. Появу такого духу П. Юркевич пов'язує з моральними силами учителя, його вмінням любити добро, істину, учнів [41]. Водночас важливу роль у створенні релігійного духу в навчанні відіграє й об'єктивний фактор - визначення змісту освіти та ідеї спорідненості всіх окремих наук з єдиною загальною істиною [42].

Цілком зрозуміло, чому С. Гогоцький і П. Юркевич приділяють таку увагу духовному насиченню навчання. Для цього вони мають вагомий релігійні мотиви: тема цілісності, зцілення душі є ледь не центральною в етико-аскетичній доктрині православ'я. Мабуть, тому обидва мислителі підтримують ту гербартианську тезу, що навчання є не самостійним утилітарно спрямованим видом педагогічної діяльності, а складним процесом виховання й моральної освіти особистості, під впливом якого вона формує спосіб свого життя. Стрижнем усього розвитку педагогіки І. Гербарта, зазначає С. Гогоцький, є поняття морального характеру або доброчесності як внутрішньої свободи, що здійснює в своєму житті особистість [43]. А яка ідея є стрижнем педагогіки згідно з поглядами самого С. Гогоцького?

У «Філософському лексиконі» педагогіка представлена як збірка правил виховання, що поєднані з умінням успішно користуватися ними [44]. Мислитель аналізує «глибинні підстави» необхідності цих правил і намагається розкрити смисл виховання. Він бере під сумнів дуже поширене переконання, що поняття природного розвитку дитини цілком вистачає для осмислення педагогічних явищ і педагогічної діяльності. «Якщо виховання і педагогічна наука існують, - пише С. Гогоцький, - то це показує, що в людській природі, крім безпосередньо даних їй... сил і незалежного від нашої волі розвитку, є ще можливість свідомо, вільно й доцільно спрямовувати їх... і на початок періоду зрілості» [45]. Але, зауважує мислитель, і цей зв'язок природного й свідомо-доцільного розвитку не до кінця пояснює виникнення й необхідність виховної діяльності, адже свобода й розум дані людині

лише як можливість. І для того, щоб вона почала свідомо користуватися своїми силами, доцільно й гармонійно спрямовувати їх, потрібний зовнішній поштовх, вплив, який може справити інша, більш зріла людина. Отже, виховання є своєрідною естафетою, яку людство передає від покоління до покоління.

Після розгляду виховання як предмета педагогіки С. Гогоцький переходить до визначення її специфіки та місця в системі наук. Він зауважує, що оскільки педагогіка ґрунтується на загальних законах розвитку внутрішньої природи людини, вона є наукою. Але наукою відмінною від так званих точних наук, адже індивідуальне життя людини, розвиток її моральних сил залежать від вільно! волі. Тому застосування загальних принципів і правил у вихованні далеко не завжди дає однакові результати. Внаслідок цього, вважає С. Гогоцький, педагогіка, крім теорії, потребує творчого підходу, досвіду, практики, які пов'язують її з життям і захищають від помилок. Відзначивши тісний зв'язок педагогіки з емпіричними науками про людину (фізіологією й психологією), мислитель підкреслює, що вона, водночас, завжди перебуває під впливом певного напрямку філософії або взагалі культури. Цей факт він пояснює тим, що «культури притаманно встановлювати таке чи таке відношення фізичної природи людини до її природи моральної, а філософія намагається з'ясувати самі початки нормального відношення фізичної природи до моральної як в людині, так і в світі взагалі». Завдання ж педагогіки саме й полягає в тому, щоб допомогти «кожній індивідуальній людській істоті» встановити нормальне співвідношення цих двох сфер життя [46].

Спробуємо з'ясувати, які ж ідеї хотів обґрунтувати С. Гогоцький у статтях «Філософського лексикону» про педагогіку. По-перше, це ідея двоїстості людської природи, яка була базовою в антропологічному дискурсі київських духовно-академічних мислителів. Вона вважалась принциповою, адже була підґрунтям для пояснення людської здатності до здійснення моральної свободи - якості, що дозволяє людині упорядкувати понівечене першородним гріхом, схильне до пристрастей ество, підкоривши його вищим прагненням духу, й тим самим досягти свого істинного призначення - Богоподоби. Таке уявлення пов'язане зі східнопатристичною концепцією образу Божого в людині, духу якої іманентне прагнення Бога й свободи [47]. Але свободи не у формальному сенсі вибору «тут і зараз»

згідно з певною емпіричною метою, а свободи в сенсі метафізичного вибору того, що природно людському духові й дає йому вічне блаженство. Для П. Юркевича, який у полеміці з теорією розумного егоїзму посилається на «Дослідну психологію» О. Новицького, «фактичний устрій людського духу» полягає саме в здатності людини до особистого вдосконалення через поєднання в своїй внутрішній діяльності цих двох свобод [48]. А І. Скворцов у своїх лекціях з моральної філософії, маючи на увазі той самий устрій [49], розрізняє свободу істинну та фальшиву [50] й виводить практичний сенс людського життя, що має педагогічну спрямованість: поєднати блага, добрі сили душі з «началом» свободи, утвердити волю в добрі, в моральному законі [51]. Цьому також відповідає визначення мети педагогіки в книзі «Про виховання в душі християнського благочестя», що була покладена в основу програми з педагогіки ректором Київської духовної академії архієпископом Дмитром (Муретовим): «Ця наука упокорює в людині низьке — високому, а високе — найвищому... Вона бажання підкорює наказам розуму, а розум - володінню Віри, якою пов'язується тимчасове з вічним, і в скінченному відкривається радісна надія на нескінченне» [52]. Поділяючи такі переконання, П. Юркевич формулює мету педагогіки як звільнення людини через розвиток її моральної сутності — духу, що є началом всезагальної істини й найдосконалішого блага [53].

Чи повною мірою вміщує в собі ці смисли «Філософський лексикон»? У ньому під свободою волі розуміється такий прояв «душевного начала» або така дія людини, джерело якої перебуває в ній самій, в її самозбудженні, за здійсненням нею вибором [54]. Це вільне й свідоме начало душі хоч і залежить від певних мотивів, але має здатності до саморозпізнавання й самооцінки, тобто може осмислювати й узагальнювати свої спонуки до дії, вибирати з-поміж них, керуючись не пристрастю, а усвідомленням їх гідності й відповідності закону [55]. Ще «начало свободи вимагає від людини підноситися над своїми тваринними інстинктами, плекаючи інстинкти більш високі, що поєднують усіх людей» [56].

Як бачимо, поняття свободи волі у «Філософському лексиконі» не має тієї релігійної значеності, що притаманна І. Скворцову, О. Новицькому, П. Юркевичу. В С. Гогоцького воно ближче до кантіанської та гербартіанської категорії внутрішньої свободи, що «ми усвідомлюємо, як тільки спонукаємо себе до виконання

обов'язку всупереч нашим схильностям» [57]. Отже, завданням педагогіки, за С. Гогоцьким, є гармонізація моральної та фізичної природи людини. Якщо ж мислитель тут і має на увазі її оновлення, адже під «моральною природою» людини він все ж таки розуміє природу духовну [58], він чомусь утримується від чітких і недвозначних висловлювань з цього приводу.

Не важко помітити у філософсько-педагогічних поглядах С. Гогоцького певну тенденцію до деїзму та, як його наслідку, педоцентризму. В начерку про педагогіку Бог представлений як культурний «першопоштовх», і зовсім не йдеться про Бога-Промислителя, хоча у відповідних статтях «Філософського лексикону» С. Гогоцький декларує своє православне розуміння Бога. Результатом такої непослідовності може стати втрата розуміння значущості Божої благодаті в становленні особистості й перетворення педагогіки на збірку метод, що, за зауваженням П. Юркевича, як тенета, позбавляють і дітей, і їхніх вихователів справжньої свободи [59]. Але С. Гогоцький не помічає такої небезпеки.

Натомість він підкреслює взаємопов'язаність педагогіки й культури. За С. Гогоцьким, «першим початком» культури був акт виховного впливу з боку «причини світу». Згодом культура продовжила самовідтворення через виховання й сама стала впливати на вихователів. У результаті з'явилася педагогіка як осмислення виховного досвіду. Втім, виконати своє завдання самостійно, поза культурою, шляхом простого узагальнення виховної практики педагогіка не в змозі через складність, навіть загадковість устрою людини. Фундаментальним принципом науки про виховання має бути цілісний погляд на людину, зазначає С. Гогоцький. Незважаючи на тогочасну ідіосинкразію педагогів до філософії, він наполягає, що уявлення про сутність людини є базовим елементом культури, а осмислення й вираз його - завданням філософії. Отже, зв'язок педагогіки з філософією необхідний.

Таку саму позицію обстоює і П. Юркевич, який в системі наук педагогіці відводить місце між двома видами філософського знання - теоретичного й практичного - на підставі необхідності специфічного осмислення, поєднання у виховній діяльності закономірностей природного розвитку дитини та його доцільного спрямування [60]. Втім, П. Юркевич у визначенні джерел педагогічного знання знов-таки рішучіший за С. Гогоцького, адже включає до їх складу Св. Письмо та етику. П. Юркевич вважає, що

Одкровення, на відміну від емпіричних наук, підґрунтям яких є ідея механізму-закономірності, розглядає людину дещо по-іншому. А саме: як істоту, що хоч і підпорядковується природним і соціальним законам, все-таки перебуває у волі Божій, яка виокремила її з тварної природи, надавши свободу володіти собою [61]. Яким же чином такі різні компоненти, як факти емпіричних наук і догмати віри синтезуються в єдине педагогічне знання? П. Юркевич зазначає, що відповіді на це запитання можна лише за допомогою філософії та її методів.

Виявляється, висвітлення майже кожної педагогічної проблеми у «Філософському лексиконі» не є бездоганним з точки зору вимог до енциклопедичного видання, які передбачають концентрованість і точність викладу. П. Юркевич, наприклад, який належав до того самого філософського кола, що й С. Гогоцький, у своїх працях точніше пояснює теоретичні засади, ретельніше здійснює аналіз, послідовніше робить висновки в своїх філософсько-педагогічних міркуваннях. Більше того, в своїй рецензії на цю працю він дорікає С. Гогоцькому, що при складанні словника той керувався власними настроями та сторонніми науці міркуваннями [62]. Імовірно, П. Юркевич хотів цим натякнути на підвишену амбітність автора «Філософського лексикону». А може, П. Юркевича дратувало те, що С. Гогоцький своєю ідейною аморфністю, іноді певною непрофесійністю давав зайвий привід до нападів і уїдливих зауважень агресивних ліво-дикалів з «семінарської філософії»? Нігілізм із його пієтетом перед природничими науками входив тоді в моду. Власне кажучи, «Філософський лексикон» дає підстави вважати, що С. Гогоцький спробував трохи адаптуватися до неї. Очевидно, тому він завуалював у найкритичніших моментах, коли йдеться про вказане ним самим фактично релігійне ядро культури - концепцію людини, — необхідні посилання на християнство під вихолощеними термінами - натяками на моральну природу людини. Можливо, С. Гогоцький повною мірою не усвідомлював фундаментальної значущості своїх культурологічних висновків і наслідків своєї компромісності? Хоча, майже в усіх статтях «Філософського лексикону» з питань історії педагогіки простежуються спроби показати, як уявлення про онтологічний статус людини, її устрій та спосіб пізнання визначали зміст педагогічних ідей, генезу освіти. Інша справа, що вони виглядають трохи поверховими, побіжними. Отже, С. Гогоцький розумів, що

робить? Тоді й вирок П. Юркевича видається не таким уже суворим, адже в його очах С. Гогоцький зраджував істині.

Але це вже лірика. З наукової ж точки зору важливі обидва факти — і поява «Філософського лексикону», і його критика. Вони дозволяють зробити кілька висновків. Перший полягає в тому, що в середині XIX ст. існувала вітчизняна філософська культура, лексику якої відображає твір С. Гогоцького. Другий - в тому, що в Києві на той час склалося професійне (академічне) середовище, яке продукувало потужні стимули для поширення цієї культури. Як ми побачили

завдяки критиці П. Юркевича, С. Гогоцький, нехай трохи недбало й суб'єктивно, але зафіксував ті фундаментальні принципи й ідеї (одностайну «цільову тяглість»), якими керувались академічні мислителі. Суть третього висновку в тому, що в київському академічному колі на основі критичного перегляду європейських, особливо німецьких, ідей розвивалася не лише філософська, а й філософсько-педагогічна думка. Осмислення цього досвіду - чи не є це один зі шляхів до розуміння своєрідності української філософської культури, що починала свій розвиток як російськомовна?

- Дильтей В. Сущность философии.- М.: Интрада, 2001.- С. 71.
2. Ткачук М. Л. Як вивчали історію філософії в Київській духовній академії XIX - початку XX ст. // Магістеріум НАУКМА.- 2002.- Вип. 9.- Історико-філософські студії.- С. 36-37; Шохин В. Святитель Филарет Московский и «школа верующего разума» в русской философии // Вестник Русского христианского движения.— 1997.- № 1.- Вып. 175.- С. 87-88.
  3. Ткачук М. Л. Вказ. праця.- С. 38-39; Тихолаз А. Г. Філософія в Київській духовній академії // Київ в історії філософії України.- К.: Вид. дім «KM Academia», 2000.- С. 146.
  4. Ткачук М. Л. Вказ. праця.- С. 39.
  5. Постехов Д. Пятидесятилетие ученой деятельности бывшего профессора Киевской духовной академии С. С. Гогоцкого // Труды Киевской духовной академии.- 1887.- № 12.
  6. Флоринский Н. Сильвестр Сильвестрович Гогоцкий. Оттиск из журнала «Вера и разум» за 1889 г.- Б. д.- С. 8.
  7. Гогоцкий Сильвестр Сильвестрович // Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834-1884).-К., 1884.-С. 124.
  8. Примечания //Юркевич П. Д. Философские произведения.- М.: Правда, 1990,- С. 651-652.
  9. Антонович М. А. Современная философия // Современник.- 1861.- № 2.
  10. Антонович М. А. Два типа современных философов // Антонович М. А. Избранные статьи.- Л.: ГИЗ «Художественная литература», 1938,- С. 23.
  11. Юркевич П. Д. По поводу статей богословского содержания, помещенных в «Философском лексиконе» (Критико-философские отрывки) // Юркевич П. Д. Философские произведения.- С. 245-350.
  12. Там само.- С. 245.
  13. Там само.- С. 246-247.
  14. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX - початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження.— К.: ЗАТ «Віпол», 2000.- С. 17-18.
  15. Гогоцкий С. С. Воспитание // Философский лексикон.- К., 1857.-Т. I.-С. 553.
  16. Там само.- С. 555.
  17. Там само.- С. 556-557.
  18. Там само.- С. 555.
  19. Там само.- С. 557.
  20. Там само.- С. 558.
  21. Гогоцкий С. С. Индивидуум // Философский лексикон.- К., 1862.- Т. П.- С. 809-810.
  22. Гогоцкий С. С. Воспитание // Философский лексикон.- Т. I.- С. 557.
  23. Гогоцкий С. С. Индивидуум // Философский лексикон.- Т. П.-С. 810.
  24. Юркевич П. Д. По поводу статей богословского содержания, помещенных в «Философском лексиконе» (Критико-философские отрывки) // Юркевич П. Д. Философские произведения.- С. 257.
  25. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложениями.- М., 1869.- С. 107.
  26. Там само.- С. 195-196.
  27. Гогоцкий С. С. Дисциплина // Философский лексикон.— Т. П.-С. 571.
  28. Кант о педагогике / Пер. с нем.- М., 1896.- С. 18.
  29. Там само.- С. 17.
  30. Гогоцкий С. С. Дисциплина // Философский лексикон.- Т. П.- С. 572.
  31. Там само.
  32. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложениями.- С. 94-95.
  33. Там само.- С. 95.
  34. Гогоцкий С. С. Дух обучения // Философский лексикон.-Т. П.- С. 631.
  35. Там само.- С. 632.
  36. Там само.- С. 633.
  37. Там само.-С. 631.
  38. Там само.- С. 632.
  39. Там само.- С. 634.
  40. Там само.- С. 236.
  41. Там само.
  42. Юркевич П. Д. Розум згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта // Юркевич П. Д. Вибране.- К.: Абрис, 1993.- С. 264.
  43. Гогоцкий С. С. Гербарт // Философский лексикон.- Т. П.-С. 311.
  44. Гогоцкий С. С. Педагогика // Философский лексикон.- К., 1872.- Т. IV.- Вып. 1,- С. 44-45.
  45. Там само.- С. 47.
  46. Там само.
  47. Саранин О. В. Антропологічні ідеї в релігійно-філософській спадщині Київської духовної академії (перша половина - середина XIX ст.): Дис. ... канд. філос. наук.-К., 1995.-С. 64-65.
  48. Юркевич П. Д. По поводу статей богословского содержания, помещенных в «Философском лексиконе» (Критико-философские отрывки).-С. 334-335.
  49. Сборник из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии, архимандрита Иннокентия, протоиерея И. М. Скворцова, П. С. Авсенева (архимандрита Феофана) и Я. К. Амфитеатрова, изданный акаде-

- миею по случаю пятидесятилетнего юбилея (1819-1869)ея.-К., 1869.-С. 11.
50. Там само.- С. 7-8.
51. Там само.- С. 7.
52. *Аскоченский В.* История Киевской духовной академии по преобразованию ея в 1819 году.- СПб., 1863.- С. 220-224.
53. *Юркевич П. Д.* Курс общей педагогики с приложениями.-С.33-34.
54. *Гогоцкий С. С.* Свобода воли // *Философский лексикон*- Т. IV.- Вып. 1.- С. 308.
55. Там само.- С. 310.
56. Там само.- С. 311.
57. *Герbart И. Ф.* Общая педагогика, выведенная из цели воспитания // *Герbart И. Ф.* Избранные педагогические сочинения.- М.: Учпедгиз, 1940.- С. 276.
58. *Гогоцкий С. С.* Знание // *Философский лексикон*.- Т. П.-С. 741.
59. *Юркевич П. Д.* Методика // *Институт рукопису Національної бібліотеки України*.- ДА 354 Л (Муз. 818в).- № 4.- Папка А.- Арк. 8.
60. Там само.- Арк. 1.
61. *Юркевич П. Д.* Курс общей педагогики с приложениями.- С. 34.
62. *Юркевич П. Д.* По поводу статей богословского содержания, помещенных в «Философском лексиконе».- С. 248.

Svetlana Kuzmina

**PEDAGOGIC IN SYSTEM OF THE PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE
(THROUGH PAGES OF THE GOGOTSKY'S «PHILOSOPHICAL LEXICON»)**

In the article are the attempting of analyze the S. S. Gogotsky's «Philosophical Lexicon» as a phenomenon of the native philosophic-pedagogical culture of the XIX century.